

УДК 340.12

Павлишин О. В. – кандидат юридичних наук,
доцент, докторант докторантури та аспірантури
Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖ ЗНАКОВИМИ ЕЛЕМЕНТАМИ ІДЕЇ ПРАВА В КОНТЕКСТІ СЕМІОТИКО-ПРАВОВОГО АНАЛІЗУ

Розглянуто систему зв'язків знакових елементів ідеї права за допомогою семіотико-правової методології. Визначено зміст пов'язаних між собою правових знакових конструкцій – свободи, справедливості, загального блага, солідарності, порядку та миру. Окреслено методологічні можливості та евристичний потенціал продуктивного використання семіотичного підходу в процесі дослідження ідеї права.

Ключові слова: філософія права, семіотика права, ідея права, свобода, справедливість, рівність, загальне благо, солідарність, порядок, мир.

Ідея права належить до фундаментальних правових проблем, розв'язання яких дасть змогу відповісти на ключові питання правового буття та пізнання. Водночас ця проблематика ще не була окремим предметом семіотичного аналізу, попри те, що семіотика права володіє потужним евристичним потенціалом. На сучасному етапі розвитку філософії права завдяки розробкам, які розвивають інтегративні, структуралістські, семіотичні, комунікативні, синергетичні, реалістичні та інші новітні правові концепції, можна не лише визначити зміст певного правового поняття шляхом розкриття його структури, а й більш повно з'ясувати його місце та значення для правової реальності в Україні.

Такий аналіз є одним із чинників створення системи теоретико-методологічного забезпечення процесу державної розбудови. У процесі трансформації всіх сфер соціального життя він дає змогу визначити напрями та окреслити перспективи побудови правової держави на принципах панування права, розподілу влади та її взаємодії з громадянським суспільством, гуманізму, забезпечення прав і свобод людини, спільної відповідальності людини та держави, наукового супроводження,

грамотності, практичної виваженості й ефективності правотворення, неупередженості судових рішень, законності, обґрунтованості, доцільності та справедливості правозастосовної діяльності, гуманістичної спрямованості роботи системи правоохоронних органів тощо.

Метою пропонованої увазі статті є розкриття системи взаємозв'язків між знаковими елементами ідеї права за допомогою філософсько-правової та семіотико-правової методології, а також визначення основних відношень між сутнісними складовими знакової структури ідеї права і ключовими характеристиками інших форм суспільної свідомості.

Для окреслення значущості дослідження означеної проблематики, передусім, потрібно зазначити, що основоположник філософії права Г. В. Ф. Гегель саме ідею права вважав предметом цієї науки. Проблема її визначення поставала в усі часи (зокрема і в сучасний період розвитку правової теорії). Її розглядали видатні мислителі різних епох. Вітчизняна традиція спирається на вчення видатного українського філософа права П. Д. Юркевича. Нині концептуальне положення М. В. Костицького про те, що головними світоглядно-ідейними джерелами українського права є антична філософія, християнська етика та римське право [1], розвивають учні та послідовники науковця. Аналіз стану розробки проблеми ідеї права також потребує виокремлення праць таких учених, як Г. В. Гребеньков, Д. Ллойд, С. І. Максимов, П. М. Рабінович, С. В. Ромашкін та ін. [2]. Ідею права найчастіше трактують як абстрактне відображення сутності права та ідеальний аспект його буття і розглядають у контексті універсалістського та релятивістського підходів до інтерпретації її змісту, сутності й генези. У її структурі виокремлюють антропологічну, аксіологічну та деонтологічну складові.

Пропонована розвідка спирається на визнання універсальності ідеї права як концепту. Водночас варто погодитись із зауваженням С. І. Максимова, який наголошує на необхідності врахування культурно-історичної специфіки ідеї права, що переважно стосується проблеми її обґрунтування [3, с. 82–88], з метою якнайбільш повного та системного розгляду означеної проблеми.

Незважаючи на усвідомлення важливості ідеї права впродовж усієї історії людства, практично не було вивчено знакову побудову ідеї права, а також не розглянуто систему

взаємних зв'язків її складових, знакових відношень між різними визначальними для права характеристиками та структурними елементами ідеї права за допомогою категоріально-методологічного апарату семіотики права, яка розкриває нові методологічні перспективи для сучасної філософії права та юриспруденції [4, с. 256–258]. Зосередимо увагу на ключових змістових елементах ідеї права і спробуємо визначити відповідні правові знакові конструкції та систему їхніх взаємозв'язків. Кожна з них є предметом окремого філософсько-правового і семіотико-правового дослідження, а отже, потребує розгляду на фундаментальному рівні.

Первинним елементом ідеї права є свобода як здатність діяти відповідно до власних бажань. На сучасному етапі проблема свободи є однією з головних у соціально-політичному та філософсько-правовому дискурсі. Свобода пов'язана з феноменом особистості. Філософська, правова та інша наукова література з розгляду проблеми свободи є досить широкою як за обсягом, так і за множиною аспектів цієї проблеми. Так, М. Рідель зазначає, що ми достеменно не знаємо, чи можна взагалі вирішити питання щодо визначення свободи, однак нам відомо, що цього не можна уникнути [5, с. 201–228]. Про це передусім свідчить розмаїття видів свободи, які виділяють мислителі (свобода фактична і формальна (юридична), індивідуальна та суспільна, свобода дії та прагнення тощо). Еволюцію інтерпретації змісту цієї категорії відображає такий факт: якщо давні греки вважали, що свобода може бути наявною лише в політичному (в найширшому значенні цього слова, а сучасною мовою – суспільному) просторі та полягає в безпосередній заангажованості у вирішенні справ публічного значення, тобто справ полісу, то сучасних людей більше цікавить безпека приватної сфери і гарантії особистих інтересів [6, с. 42–43]. Діяльнісне, активне розуміння свободи обстоював Б. Спіноза. Однак найповніше з усіх філософсько-правових розробок зазначену ідею розкрито у вченні про право Г. В. Ф. Гегеля, у якому вона стала центральною категорією [7, с. 39]. Таким чином, свобода – це фундаментальна загальнолюдська цінність, джерелом якої є природа людини та її особиста гідність. Відповідна правова знакова конструкція відображає можливість людини діяти на власний розсуд, свідомо здійснюючи вільний вибір. Свобода також нерозривно пов'язана з гідністю людини,

тому О. О. Бандура, О. В. Гришук та інші науковці вважають гідність головною в аксіологічно-правовій ієрархії.

Не менш важливими загальнолюдськими цінностями є справедливість і рівність. Ці поняття розглядали ще давні греки та римляни. Причому справедливість античні мислителі визначали як міру, закон і принцип, що найкраще видно з найкоротшої універсальної римської формули «suum cuique tribuere» (з лат. – кожному своє). Історичний характер та певну відносність ідеї справедливості вдало ілюструє переконання Л. В. Кравченка про те, що ніколи не буде справедливості вічної, незмінної, придатної для всіх часів і народів [8, с. 8]. На противагу цій тезі, середньовічні та всі подальші теорії природного права ґрунтуються на тому, що справедливість є важливим упорядником суспільного життя та ключовою чеснотою, навколо якої обертаються всі інші «sicut in cardine». У ній відображено три основні властивості права – спрямованість на іншу особу, зобов'язання до виконання припису і рівновага між тим, що належить, і тим, що є. Теологічна юснатуралістська інтерпретація цієї категорії передбачає, що «сьогоднішня справедливість – це вчорашня любов, а сьогоднішня любов – це завтрашня справедливість» [9, с. 132]. Західноєвропейська традиція вирізняє комутативну (вирівнювальну, договірну, переміщувальну, обмінну, арифметичну), дистрибутивну (розподільну, геометричну) та легальну (законну, владну), а з XIX століття й соціальну (гармонізуючу, балансуєчу, динамічну) справедливість. На увагу заслуговують три елементи поняття справедливості, виділені О. Гоффе [10] та концепція справедливості Дж. Ролза [11]. Проблема категоризації справедливості досі залишається дискусійною. Однак семіотико-правовий аналіз відповідної правової знакової конструкції засвідчує, що вона передбачає щонайменше два ключові елементи – рівність можливостей і вимог та адекватність відплати за вчинене, які забезпечують порядок [12], а також загальне благо.

Всезагальне благо традиційно трактують у контексті об'єктивізму, суб'єктивізму та інтерсуб'єктивізму, що є основними підходами до інтерпретації природи цінностей та способів обґрунтування права. Загальне благо можна охарактеризувати як основний правовий принцип побудови суспільних відносин і відповідну систему умов суспільного життя, що сприяє

найповнішому та безперешкодному досягненню оптимуму власної самореалізації та досконалості різними соціальними суб'єктами (індивідами, їхніми об'єднаннями). Суспільну природу права підтверджує також солідарність як елемент ідеї права, який відображає спільність інтересів і відповідальності різних суб'єктів суспільного життя, одностайність, єдність думок і дій. Головна функція солідарності як складової ідеї права полягає в тому, що вона постає суспільно-організаційною, конструктивно-правовою силою, яка апелює до колективної та загальносуспільної природи права та спрямована на досягнення реалізації повноти ідеї всезагального блага. Вона має пом'якшувати суспільні протиріччя, узгоджувати інтереси членів суспільства, що суперечать один одному, і підкреслювати їхні істотні спільні цілі, тобто моменти, які гарантують існування та розвиток громадянського суспільства. Солідарність також можна розглядати як філософсько-правовий концепт і взаємну відповідальність особи та держави (у широкому соціально-філософському та юридичному контекстах), забезпечення якої вказує на сформованість громадянського суспільства та реалізації в ньому принципу верховенства права [13, с. 104–113].

Якщо свободу, справедливість, рівність, всезагальне благо й адекватні вимогам сучасності юридичні форми побудовано на міцному фундаменті природних і невідчужуваних прав людини, які часто розглядали у зв'язку з ідеєю права, то порядок визначено як системотворчу основу суспільного буття, що передбачає послідовність процедур, єдність інституційних механізмів упорядкування соціальних відносин і відповідних організаційних структур [12, с. 185–187] та солідарність, що дає змогу стверджувати й посилювати відповідальність (усього суспільства та кожної людини) за прогресивний розвиток і майбутнє людства [13, с. 104–113]. Зазначені поняття лише входять до площини філософсько-правового дискурсу в цьому контексті. Кожне надбання будь-якого члена суспільства примножує загальний добробут, і навпаки – усе погане, що трапляється з кожним, завдає шкоди всім. Отже, діалектичний зв'язок, наявний між окремим членом будь-якої спільноти та успішністю й стабільністю її існування як єдиного цілого, вказує на взаємну залежність солідарності, загального блага, миру, свободи, справедливості й порядку.

Тривалий час поза увагою сучасних дослідників залишався ще один важливий елемент ідеї права, що є актуальним нині як для української держави, так і для всієї світової спільноти. Це – ідея миру, що надає змістову завершеність знакової конструкції ідеї права [14, с. 143–152]. Розглядаючи проблеми миру та війни, Арістотель тлумачить ці суспільні стани в контексті дуалістичного розуміння світу (буття). У світі та в людині відбувається боротьба, за якої ірраціональна частина душі (імпульси) протистоїть раціональній частині, що відповідає за стан миру. До того ж, згідно з античними уявленнями, знання про справедливість – це частина знання про світ загалом, про «світовий порядок», який утілює справедливість. Представник ефеської аристократії Геракліт трактував поліс і його закони [15, с. 40] як відображення космічного порядку Логосу. Демокріт вважав «відповідність природі» критерієм справедливості в етиці, політиці, законодавстві [15, с. 152]. Класична теологічно-філософська інтерпретація проблем військової етики (за св. Августином і св. Томою) визнає право на справедливі війни, однак навіть у цьому разі війна існує заради миру. На думку О. В. Ряшко та В. І. Ряшко, на можливості справедливої війни наголошує і Г. В. Ф. Геґель, для якого свобода тісно пов'язана з усвідомленням і неможлива без розуміння.

Варто пригадати епікурейську інтерпретацію свободи людини, що полягає у відповідальності за розумний вибір власного способу життя, а також відповідне трактування головної мети держави і підстави для політичного спілкування як надання взаємної безпеки людям, подолання їхнього взаємного страху, попередження заподіяння ними один одному шкоди. Епікур зазначав, що «безпека від людей до певної міри досягається завдяки деякій силі, яка ізолює людей, що порушують спокій, і ще завдяки добробуту» [15, с. 215]. В епоху Нового часу Т. Гоббс обґрунтував конструктивний потенціал державно-владного примусу. Він писав про природний стан людського суспільства як про «війну всіх проти всіх», яку держава припиняє та перетворює на мирну взаємодію між підданими завдяки законодавчим обмеженням і владному впливу монарха. Сьогодні очевидно, що завдяки миротворчій функції права людина може максимально реалізувати власну свободу. Важливо зазначити, що мир – це не лише період між

війнами, який характеризується дипломатичними відносинами між групами людей, народами і державами. Ідея миру – це ідея гармонії та спокою в суспільному та індивідуально-духовному житті людини, в міжособистісній взаємодії соціальних суб'єктів, що дає змогу максимально реалізувати їхні можливості. Інакше кажучи, ідея миру передбачає досягнення такого стану суспільних відносин, за якого створено реальну систему інституцій і механізмів, покликаних запобігти виникненню нових суспільних суперечностей та ефективно сприяти розв'язанню наявних соціальних конфліктів [14, с. 143–152].

Літописи підтверджують зацікавленість щодо проблем війни та миру на наших землях ще за часів Київської Русі. Науковці вважають, що походження вислову з давнього літописного фрагмента про те, що мир існує до війни (раті), а війна – до миру, і так було завжди (споконвіку), пов'язане з різними джерелами і традиціями. На думку О. Б. Киричка, правомірно пов'язувати бінарну опозицію миру та війни з поняттями порядку та хаосу. Таким чином, осмислення цих важливих соціально-політичних феноменів, по-перше, має глибоке культурне коріння, а по-друге, проводить чіткі змістові паралелі між миром, порядком та іншими ключовими елементами ідеї права. До того ж, не лише логіка міфосвідомості та «міфостворювальні текстові побудови» (за Ю. М. Лотманом) спонукають до інтерпретації картини світобудови за допомогою фіксації протилежних структурних елементів, а й будь-яка знакова система передбачає залучення для опису організації буття бінарних класифікаторів, які є фундаментальними засадами цих устроїв, рухливих взаємозформуючих дихотомій, які знайшли вияв у таких парах понять: «життя – смерть», «Ерос – Танатос», «небесне – земне», «світло – темрява», «дух – тіло», «місто – ліс», «думка – значення», «природа – культура», «хаос – космос», «тіло – душа», «присутнє – відсутнє», «пізнане – непізнане», «підвладне – непідвладне», «початок – кінець», «лад – безлад», «гармонія – дисгармонія», схемах «культурний герой – трікстер», «епічний герой – ворог», «свій – чужий» (за Д. Лоуренсом, Н. Глінкою, Н. Ярмоленко). Із цього приводу О. С. Колесник зазначає, що вказані опозиції мають важливе значення, оскільки принципова відмінність засад і конфігурації пари понять «системність, впорядкованість» і «хаотичність,

ентропія» виявляється в низці концептів – «мир», «життя», «патріотизм», «війна», «беззаконня», «доля», «ворог», «зброя», «помста», «битва», «слава», «змагання». Також він називає принципovu для права пару «хаос – порядок» варіантом пари «війна – мир» [16, с. 224]. Це забезпечує належні та достатні підстави розглядати ідею миру як конститутивну складову ідеї права, що має розгалужені зв'язки з іншими елементами цієї знакової конструкції.

Таким чином, свобода як утілення людської гідності та активного свідомого начала відображає індивідуальне в праві, а солідарність – його суспільну природу. Всезагальне благо як ґрунтова засада і головна категорія правової телеології втілює поєднання індивідуального (особистісного) та суспільного (колективного) в праві. Цей телеологічний вимір доповнює ідея миру, яка поєднує солідарність і благо через гармонію, баланс та узгодженість інтересів, тобто певний справедливий і врівноважений стан суспільних відносин, який полягає в подоланні гострих суперечностей і недопущенні деструктивних конфліктів.

Знакова конструкція ідеї права також тісно пов'язана зі знаковими конструкціями істини, гармонії, належного і порядку, оскільки складно уявити вільну та справедливую мирну солідарну взаємодію соціальних суб'єктів, спрямовану на досягнення всезагального блага, яка не передбачає авторитету влади та порядку – оформленості й відповідності певним принципам і правилам. Повноту та завершеність ідеї права забезпечує її відповідна ключова характеристика, яка полягає в тому, що суспільні відносини ґрунтуються на засадах певних установлених форм і процедур організації суспільного співжиття.

Варто акцентувати увагу на тому, що в умовах розвитку постіндустріального суспільства та глобальних ринків загальне благо, солідарність і мир дедалі менше залежать від наявних матеріальних ресурсів і дедалі більше – від соціальних, політичних, правових, економічних інституцій, які спроможне створити людство, а також від евристичного потенціалу суспільства, інноваційного розвитку та впровадження інформаційних технологій. Усвідомлення того, що економічні проблеми необхідно концептуалізувати з урахуванням вищезазначеного, а добробут значною мірою залежить від функціонування цих інституцій і всієї соціосистеми, надає можливість втручатися кожного разу, коли їх діяльність не відповідає меті, яку ставить перед собою громадянське суспільство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Костицький М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : вибр. наук. пр. / М. В. Костицький. – Чернівці : Рута, 2008. – Кн. 1. – 560 с.
2. Ллойд Д. Идея права: репрессивное зло или социальная необходимость? / Д. Ллойд ; пер. с англ. М. А. Юмашев, Ю. М. Юмашев ; ред. Ю. М. Юмашев. – 3-е изд. – М. : Книгодел, 2006. – 415 с.
3. Максимов С. І. Ідея права і національний характер / С. І. Максимов // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2002. – Спецвип. – С. 82–88.
4. Павлышин О. В. К вопросу о семиотических исследованиях права / О. В. Павлышин // Актуальные проблемы гуманитарных и социальных исследований. – Новосибирск : Новосиб. гос. ун-т, 2009. – С. 256–258.
5. Riedel M. Freiheit und Verantwortung. Zwei Grundbegriffe der kommunikativen Ethik / M. Riedel // Prinzip der Freiheit (Eine Auseinandersetzung um Chancen und Grenzen transzendentalphilosophischen Dankens). – Freiburg ; München : Karl Alber, 1979. – P. 201–228.
6. Філософсько-правові засади протидії нелегальній міграції та торгівлі людьми в громадянському суспільстві : навч. посіб. / [Н. І. Бровко, А. С. Даниленко, Н. В. Кушакова-Костицька та ін.]. – Біла Церква : Білоцерк. нац. аграр. ун-т, 2014. – 365 с.
7. Кузьмина Е. И. Психология свободы: теория и практика / Е. И. Кузьмина. – СПб. : Питер, 2007. – 336 с.
8. Кравченко Л. В. Справедливість як вибір / Л. В. Кравченко. – Київ : Молодь, 1998. – 256 с.
9. Gillet M. Justice et Charite / M. Gillet // Semaine sociale de France. – 1928. – P. 132.
10. Хеффе О. Политика, право, справедливость : Основоположения критической философии права и государства / О. Хеффе. – М. : Гнозис, 1994. – 396 с.
11. Ролз Дж. Теорія справедливості / Джон Ролз ; пер. з англ. О. Мокровольського. – Київ : Основи, 2001. – 822 с.
12. Павлышин О. В. К вопросу о сущности права / О. В. Павлышин // Актуальные проблемы гуманитарных и социальных исследований. – Новосибирск : Новосиб. гос. ун-т, 2007. – С. 185–187.

13. Павлишин О. В. Соціальна солідарність як філософсько-правовий концепт (семіотичний аналіз) / О. В. Павлишин // Право України. – 2016. – № 2. – С. 104–113.

14. Павлишин О. В. Семіотико-правовий аналіз ідеї миру як елемента ідеї права / О. В. Павлишин // Право України. – 2016. – № 7. – С. 143–152.

15. Материалисты Древней Греции: Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура / общ. ред. и вступ. ст. М. А. Дынника. – М. : Госполитиздат, 1955. – 239 с.

16. Колесник О. С. Концепт війна в аспекті лінгвосеміотики та лінгвокультурології / О. С. Колесник // Мовні і концептуальні картини світу. – 2014. – Вип. 48. – С. 216–230.

Стаття надійшла до редколегії 09.12.2016
